

Bir Orta Çağ Düşünürü Olarak Dante ve Seküler Düşünceye Katkısı

Alper IŞIK*

Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir ve TÜBİTAK–ULAKBİM Veri Tabanında indekslenmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, alper@sakarya.edu.tr, **ORCID:** 0000-0002-3784-8297.

Makale geliş tarihi: 11 Ekim 2024 **Makale kabul tarihi:** 30 Aralık 2024

Atıf önerisi: Işık, Alper, “Bir Orta Çağ Düşünürü Olarak Dante ve Seküler Düşünceye Katkısı”, *Ankara Barosu Dergisi*, Cilt 83, Sayı 1, Ocak 2025, s.629-659. **DOI:** 10.30915/abd.1565286.

BİR ORTA ÇAĞ DÜŞÜNÜRÜ OLARAK DANTE VE SEKÜLER DÜŞÜNCEYE KATKISI

ÖZ

İtalyan düşünür Dante, yaşadığı dönemde papalık, imparatorluk ve şehir devletlerinin güç mücadelesine tanık olmuş ve bunun sonucunda yaşadığı şehir olan Floransa'dan sürgün edilmiştir. Sonrasında gösterdiği çabalar, düşünürün Floransa'ya geri dönmesini sağlamamış ve sürgünde hayatını kaybetmiştir. Dante bu sürgün döneminde hem edebi hem de felsefi alanda önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerden *De Monarchia* (Monarşi), papalık ve imparatorluğun birbirlerine karşı üstünlük iddialarını, tarihsel olayları da ele alarak değerlendirmekte ve yaptığı tespitlerle her iki iktidarın da meşruiyetini ayrı ayrı Tanrı'dan aldığını ortaya koymaktadır. Dante bu görüşleriyle seküler düşüncenin öncü düşünürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Dante bu eserde papalığın üstünlüğü için ortaya atılan iddiaları çürütmeye çalışırken, aynı zamanda evrensel bir monarşinin dünya barışı için zorunluluk olduğunu da öne sürmektedir. Diğer eserlerinde sekülerleşme özel bir yer tutmamakla birlikte *De Monarchia*'daki görüşleri sekülerleşme düşüncesini merkeze almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dante, monarşi, sekülerlik, orta çağ felsefesi, De Monarchia.

DANTE AS A MEDIEVAL PHILOSOPHER AND HIS CONTRIBUTION TO SECULAR THOUGHT

ABSTRACT

The Italian philosopher Dante observed the conflict among the papacy, empire, and city-states during his lifetime, which ultimately led to his banishment from Florence, his place of residence. His later endeavors did not let the philosopher to return to Florence, and he perished in exile. During his exile, Dante wrote significant works in both literature and philosophy. *De Monarchia* assesses the superiority claims of the papacy and the empire, examining historical events, and concludes that both authorities get their legitimacy from God independently. Dante is regarded as a philosopher who initiated secular thought with his perspectives. Furthermore, although Dante seeks to contest the assertions advocating for the primacy of the papacy in this work, he simultaneously posits that a universal monarchy is essential for global peace. Although secularization does not have a special place in his other works, his views in *De Monarchia* are centered on the idea of secularization.

Keywords: Dante, monarchy, secularity, medieval philosophy, De Monarchia.

GİRİŞ

Sekülerlik düşüncesinin genel olarak Orta Çağ'ın sonuna doğru ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun dağılması özellikle İtalya'da şehir devletlerinin güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Bu dönemde kıtanın neredeyse tümü üzerinde Roma Katolik Kilisesi'ni temsilen papalık yoğun bir siyasi güç elde etmiştir. Papalığın sahip olduğu bu güç, diğer güç odaklarının kendi arasındaki mücadeleden dolayı daha da sağlamlaşmıştır. Ancak Orta Çağ'ın sonlarına doğru papalığın etkisi ve siyasete müdahalesi diğer güç odaklarının mukavemetiyle karşılaşmıştır. Bu durum Avrupa genelinde savaşlar ve iç karışıklıklara sebebiyet vermiş ve insanları bir barış arayışına yönlendirmiştir. Bu dönemin önemli bir edebiyat ve düşünce insanı olan Dante, bu karışıklıklar neticesinde doğduğu topraklar olan Floransa'dan ayrılmış ve hayatını sürgünde tamamlamıştır. Dante'nin yaşadıklarının bir sonucu olarak siyaset alanında yazdığı eserlerde evrensel barışın ve mutluluğun peşinden gitmiştir. Düşünür evrensel barışın ve mutluluğun sağlanması için öncelikle evrensel bir monarşiye ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Bu monarşinin Roma İmparatorluğu'nun hakkı olduğunu düşünen Dante, bu iktidarı kaynak olarak papalıktan da ayrı görmektedir. *De Monarchia* (Monarşi) eserinde papalığın iktidarının daha üstün olduğuna yönelik ortaya atılan iddiaları ele alan Dante, bu iddialara karşı argümanlar geliştirmiş ve böylelikle seküler düşüncenin tohumlarının atılmasını sağlamıştır. Makalede öncelikle Dante'nin yaşamı ve eserlerine kısaca değinilecek, ardından Dante'nin siyasi düşünceye katkısı kapsamında evrensel monarşi ve iktidarın kaynağı meselesine ilişkin yorumları incelenecektir.

I. GENEL OLARAK DANTE VE ESERLERİ

İtalyan düşünür Dante, Floransa'da doğmuş ve ömrünün önemli bir kısmını doğduğu şehirden uzakta geçirmiş ve Ravenna'da ölmüştür. Gerçek adı Durante olan Dante, soylu bir aileye mensuptur^[1]. Padova ve Bologna'da eğitim gören Dante, Aquinolu Thomas'nın da fikirlerinden etkilenmiştir^[2].

[1] Mehmet Akad, Bihterin Dinçkol ve Nihat Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul, Der Yayınları, 19. Baskı, 2023, s.57.

[2] Bihterin Dinçkol, "Seküler Düşüncenin İlklerinden Dante", *Prof. Dr. Nuri Çelike Armağan*, Cilt 1, Beta Yayınları, İstanbul, 2001, s.227.

Dante'nin yaşadığı dönem Floransa'da imparatorluk yanlısı Ghibellinolar ve papalık yanlısı Guelfolar arasında çatışmaların olduğu bir dönemdir. Guelfolar, papanın denetlenmesi dışında herhangi bir müdahaleyi doğru görmemekle birlikte kralları papadan aşağıda görmüştür. Ghibellinolar ise papanın çoğu zaman zayıf kaldığını öne sürmüş krallıkların yanında saf tutmuştur^[3]. Dante'nin ailesi burjuva kökenli bir aile olarak papalığın yanında saf tutan Guelfoları desteklemiştir. Dante de bu grup içinde daha demokratik olan bir hizbe dahil olmuştur^[4]. Guelfoların içindeki çatışmalar sonraki süreçte alevlenmiş ve Dante'nin dahil olduğu grup olan beyazlar, diğer grup olan siyahlara karşı mücadelesini kaybetmiştir. Bunun sonucunda yapılan yargılamada Dante, iki yıllık bir sürgün ve ömür boyu kamu görevinden yoksun kalma cezalarına çarptırılmıştır^[5]. Dante'nin bu cezalara uymayacağını belirtmesi üzerine 1302 yılında cezası ömür boyu sürgüne çevrilmiş ve Floransa'ya dönmesi halinde idam edilmesine karar verilmiştir^[6]. Floransa'ya dönmek için çeşitli yollar deneyen Dante, bu çabalarında başarısız olarak hayatının geri kalan kısmını sürgünde geçirmiştir^[7]. Ömrünün son yıllarını en bilinen eseri olan *Divina Commedia (İlahi Komedy)*'nin tamamlanmasına adan Dante'nin bu eseri edebi açıdan büyük bir öneme sahiptir. Ancak Dante'yi siyasi düşünce açısından önemli kılan eseri bu değildir. Düşünür yönüyle Dante, sekülerlik ve monarşi konularında çağının ötesinde düşünceler ortaya atan biridir. *Divina Commedia (İlahi Komedy)* bu konuları merkeze almasa da *De Monarchia (Monarşi)* isimli eseri doğrudan monarşi, dünya barışı ve sekülerlik konularına özgülenmiştir. Dante'nin söz edilmesi gereken bir diğer eseri ise *Il Convivio (Ziyafet)*'dur. Dante bu eserinde *De Monarchia (Monarşi)* eserinin ipuçlarını vermiştir. Bu eserde Dante, biri felsefi diğeri de ilahi iki ziyafet kurgulamıştır. Eserin bir bölümünde

[3] İlhan Akın, *Kamu Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1974, s.60.

[4] Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, İmge Kitabevi, Ankara, 6. Baskı 2013, s.36.

[5] Ağaoğulları ve Köker, *op.cit.*, s.37.

[6] Ağaoğulları ve Köker, *op.cit.*, s.38. Dante'nin bu yasağı yaklaşık 700 yıl sonra, 2008 yılında Floransa şehri tarafından kaldırılmıştır. Oliver Lepsius, "Hans Kelsen on Dante Alighieri's Political Philosophy", *The European Journal of International Law*, Cilt 27, Sayı 4, 2017, s.1156.

[7] Dinçkol, *op.cit.*, s.228.

imparatorluğunun kökeni ve kapsamı konusuna temas edilmekteyse de bu konu esas olarak *De Monarchia* (Monarşi)'da ele alınmıştır^[8].

Ayrıca Dante'nin önemli katkılarından biri de dil üzerinedir. Dante *De Vulgari Eloquentia* isimli eseriyle İtalya'nın farklı bölgelerinde konuşulan 14 lehçeyi ayırt etmiş ve bunların yerine hepsini aşan ve *volgare illustre* adını verdiği bir dil önermiştir. Dante'nin dile olan bu ilgisi barış ve siyasi birlik arayışıyla da paralellik taşımaktadır. Söz konusu lehçeler Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Latincenin farklı versiyonları olarak ortaya çıkmışlardır. Söz konusu lehçeler bu yönüyle siyasi bölünmüşlük açısından bir göstergedir. Özellikle İtalya'nın 19. yüzyıla kadar siyasi olarak birliğini sağlayamadığı düşünüldüğünde, Dante için "*İtalyanca'nın babası*" demek yanlış olmayacaktır^[9]. Bu belirleme Dante'nin aynı zamanda İtalyan siyasi birliğine yaptığı katkı olarak düşünülebilir.

II. DANTE'NİN SİYASİ DÜŞÜNCEYE KATKISI

A) DANTE ÖNCESİ DÖNEMDE PAPALIK VE İMPARATORLUK

Dante'nin fikirleri ağırlıklı olarak papalık ve imparatorluk arasındaki mücadele üzerine odaklanmaktadır. Ancak bu mücadele Dante'nin yaşadığı dönemden daha eskilere dayanmaktadır. Tarihsel süreci incelediğimizde Roma İmparatorluğu'yla birlikte güçlenen Roma Katolik Kilisesi'nin, Roma İmparatorluğu dağıldıktan sonra Kıta Avrupası'ndaki en büyük güç olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Kilise'nin örgütlenmesi de bu düşünceyi desteklemektedir. Özellikle Roma hukukuna hâkim bir hukukçu olan Papa I. Leo da Kilise'nin Roma hukuku açısından tüzel kişiliğe sahip olduğunu ve bu yüzden yönetim yetkisine sahip olduğunu ifade etmiştir. Aziz Petrus ise bir monarşi olarak kurulmuş olan Kilise'nin yönetme gücünü elde etmiştir. Devamında bu yetki Roma miras hukukuna uygun şekilde sonraki papalara aktarılmıştır. Böylelikle Kilise, kendisini Aziz Petrus'un sahip olduğuna inanılan yönetim yetkisiyle donatmış ve papalık "*Aziz Petrus'un değersiz varisi* (*indignus haeres beati Petri*)" olarak görülmüştür. Devam eden süreçte tüm

[8] Charles Crozat, "Dante Alighieri'nin Devlet Nazariyesi", çev. Sahir Erman, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Cilt 10, Sayı 1-2, 1944, s.9.

[9] Jacques Le Goff, *The Birth of Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, 2005, s.136.

papalar, Leo'nun ifade ettiği şekliyle “*iktidarın tümüne (plenitudo potestas)*” sahip olmuştur^[10].

Papa I. Gelasius dönemine (492-496) gelindiğinde ise dünyevi ve ruhani iktidardan bir bütünün parçaları olarak bahsedildiği görülmektedir. Gelasius'a göre din adamlarının iktidarı (*auctoritas sacrata pontificum*) ve imparatorun iktidarı (*regalis potestas*) olmak üzere iki iktidar vardır. Kilise'nin o dönemki görüşü bu iki iktidarın birbirinin alanını gözetmesi gerektiği şeklindedir. Bunun devamında ise Gelasius, imparatorun kilisenin yöneticisi değil oğlu olduğunu; dini konularda ise öğretene değil, öğrenen olduğunu vurgulamaktadır^[11]. Dolayısıyla bu iki iktidar çatıştığında dini iktidarın üstünlüğü söz konusudur^[12]. Kilise'nin bu iddiaları siyasi açıdan bölünmüş olan Kıta Avrupası'nda yoğun bir direnişle karşılaşmamıştır. Ancak özellikle İstanbul merkezli Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans İmparatorluğu)'nun izlediği politikalar, papalığı ve papalığın iktidarı düşüncesini açıkça inkâr etmiştir^[13]. Bu durum papalığın kendisini tüm Hristiyanlar'ın yöneticisi, rehberi ve lideri olarak gören ilahi fonksiyonuna karşı önemli bir meydan okuma oluşturmakta ve aynı zamanda papalığı I. Leo'nun fikirlerine daha derin bir şekilde bağlamaktadır. Bu bağlamda papalık, kendi görevlerini tanımlamaya, bunlara kesinlik kazandırmaya ve kendisine papalık dışından da meşruluk kaynakları aramaya başlamıştır. Sonuç olarak bu durum Roma Katolik Kilisesi ve o dönem başında Patrik Acasius'un bulunduğu İstanbul Patrikhanesi arasında başlayan bölünme sürecini hızlandırmıştır^[14]. Bu sürecin devamında 1054 yılında aradaki ayrım keskinleşmiş önce Roma Kilisesi, İstanbul patriğini aforoz etmiş, sonrasında da İstanbul patriği

[10] Martin Loughlin, *Foundations of Public Law*, Oxford University Press, New York, 2010, s.20.

[11] Loughlin, *op.cit.*, s.24.

[12] Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015, 2. Baskı, s.152.

[13] Walter Ullmann, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Routledge, Londra, 2003, s.19.

[14] Ullmann, *op.cit.*, s.19.

kendisini aforoz edenleri aforoz etmiştir. Böylece iki Kilise arasındaki ayrım resmileşmiştir^[15].

Doğu Roma İmparatorluğu'nun Roma Katolik Kilisesine karşı durmasının sonucunda Roma Katolik Kilisesi, yönünü Batı Avrupa'ya çevirmiş ve kendi nüfuzunu oradaki bölünmüş siyasi yapıda güçlendirmeye çalışmıştır. 8. yüzyıla gelindiğinde Kilise, Doğu Roma İmparatorluğu karşısındaki konumunu güçlendirmek ve Batı'daki durumunu meşrulaştırmak için Konstantin'in Bağışı^[16] isimli bir belge olduğunu ve Roma İmparatoru Konstantin'in Roma İmparatorluğu'nun batı kısmını Papa'ya devrettiğini iddia etmiştir^[17]. Bu belge ileride bahsedileceği üzere, Dante'nin Kilise'nin üstünlük iddialarını çürütmek için ele aldığı sahte bir belgedir.

Dante öncesi dönemde papalık, özellikle VII. Gregory (1075-1084) yönetiminde tek bir evrensel otorite etrafında birleşen evrensel toplumun lideri olarak konumlandırılmaktadır. Bu belirlemeyle Roma Katolik Kilisesi, yaşamın tüm alanlarını ilahi lider olan Papa'nın kontrolü altında birleştirme çabasıdadır. Böylece Tanrı'nın ilahi otoritesi, yeryüzündeki bir otorite olan Kilise'ye dahil edilmektedir. Bu görüşün bir sonucu olarak da sivil yöneticilerin meşruluğu, toplumun gösterdiği rızanın değil, hiyerarşik bir emrin sonucu olmaktadır^[18]. Bu sürecin devamında ise “*Aziz Petrus'un vekili*” unvanını terk eden papalar, “*Mesih'in vekili*” unvanını kullanmaya başlamışlardır. Böylelikle papalar, Salisburyli John tarafından ortaya atılan iki kılıç doktrininde^[19] ifade edildiği üzere, her iki kılıcı da (birini doğrudan, birini dolaylı) elinde tutan kişilere dönüşmüştür^[20]. Yaşadığı dönemde

[15] Ahmet Hikmet Eroğlu, “Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri”, *Dini Araştırmalar*, Cilt 2, Sayı 5, 1999, s.388.

[16] Bu bağış belgesinin sahte olduğu 1440 yılında, Lorenzo Valla tarafından ispat edilmiştir. Bknz. Dante, *Monarşi*, çev. Begüm Yiğit, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.169.

[17] Loughlin, *op.cit.*, s.24.

[18] Derek Davis, “Seeds of the Secular State: Dante's Political Philosophy as Seen in the De Monarchia”, *Journal of Church and State*, Cilt 33, Sayı 2, 1991, s.331.

[19] Detaylı bilgi için bknz. Stuart Elden, “The Pope's Two Swords”, in *The Birth of Territory*, University of Chicago Press, Chicago, 2013, s.157-179.

[20] Harold J. Berman, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard University Press, Cambridge, 1983, s.93.

papalığın sahip olduğu bu otoritenin barışın önünde bir engel olduğunu düşünen Dante, dünya barışı ve evrensel monarşi fikri üzerinden seküler bir düzenin öncüsü olmuştur.

B) DANTE: DÜNYA BARIŞI VE EVRENSEL MONARŞİ

1-Barışa Duyulan İhtiyaç

Dante'nin *De Monarchia* (Monarşi) adlı eseri barışa duyulan ihtiyacın dile getirildiği bir eserdir. Barış da insanlığın tek bir çatı altında toplanmasıyla, bir başka deyişle bir imparatorluğun çatısı altında mümkün olacaktır. Dante bu barış ihtiyacından dolayı imparatorluk düşüncesini merkeze almaktadır^[21]. Ancak bu eser, yazıldığı dönemde çok ilgi gören bir eser olmamıştır. Dante'nin ölümünden sonra, 1327 yılında Guido Vernani, bu eseri eleştiren bir eser kaleme almış ve dünyevi ve ruhani iktidarın birbirine tabi olmamasını eleştirmiştir^[22]. Ancak Dante'nin fikirleri başta Padova'lı Marsilius olmak üzere birçok düşünürü etkilemiştir. Crozat'ya göre bir kamu hukuku teorisyeninin eseri olmak için gereken bütün vasıfları taşıyan^[23] bu esere birçok hukukçu kamu hukukunun geçerli ilkelerinin tespiti için başvurmuştur^[24]. Çünkü Dante'nin bu eseri Orta Çağın bilim anlayışına uygun olarak, düşüncelerin akıl yürütme şeklinde formüle edilmesiyle yazılmıştır ve kanıtlanmak istenen husus çeşitli açılardan muhakeme edilerek savunulmaktadır. Dante, eserinde imparatorluk hakkındaki fikirlerini, milletlerin ve düzenlemelerin üzerinde, adaleti ve düzeni sağlayacak yüksek bir otorite temelinde açıklamaktadır. Ayrıca Roma'nın bu otoriteyi sağlamakla yükümlü olduğu düşüncesi ve dünyevi-ruhani iktidarın farkları, sınırları ve birbirleriyle ilişkileri, eserin inceleme konusudur^[25].

Aristoteles ve Cicero'dan etkilenen Dante barışın bir zorunluluk olduğunu ve ulusal rekabetler olduğu sürece barışın garantisi olamayacağını

[21] Ağaoğulları ve Köker, *op.cit.*, s.39.

[22] Charles Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: Cilt II - Kısım I (Orta Zamanlar)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944, s.629.

[23] Crozat, "Dante Alighieri'nin Devlet Nazariyesi", s.13.

[24] Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: Cilt II - Kısım I (Orta Zamanlar)*, s.629.

[25] Crozat, "Dante Alighieri'nin Devlet Nazariyesi", s.13.

savunmuştur. Dolayısıyla dünya, ulusların üzerinde egemen olan ve açgözlülükten uzak, kazanacak başka bir toprağı olmayan tek bir prens tarafından yönetilmelidir^[26]. Bu prensin yetkisi, egemenlikleri komşu krallığa kadar uzanan diğer yöneticilerden farklıdır, imrenebileceğı bir şey yoktur. Bu yüzden de bu prens, herkeste bulunan sahip olma arzusu ve açgözlülüğü taşımayacaktır^[27]. Dolayısıyla Dante, devletlerin çokluğundan kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmanın yolunun tüm insanların tek bir otoriteye bağlanmasından geçtiğini savunmaktadır^[28].

2-Evrensel Monarşinin Gerekliliğı

Evrensel monarşi düşüncesi Dante’de önemli bir yere sahiptir. *İlahi Komedya*’nın üçüncü kitabı *Cennet*’te Dante, insanlığın içinde bulunduğu kötü durumu tasvir etmesinin ardından şöyle demektedir;

“Dediklerimin şaşırtmaması için seni,
düşün ki kimse yönetmiyor yeryüzünü;
bu yüzden yolunu şaşırdı insanlık ailesi.”^[29]

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Dante, otorite boşluğunu insanlığın ilerlemesinin önünde bir engel olarak görmektedir. Dante, evrensel monarşi düşüncesini meşrulaştırmak için Aristoteles’e de başvurmakta ve varlıkların kötü yönetilmek istemediklerini ancak senyörlerin artık kötü olduğunu bu yüzden de tek bir senyör olması gerektiğini savunmaktadır^[30]. Neden tek bir yönetici olması gerektiğinin dayanağını da Aristoteles’te bulan düşünür, birkaç şeyin bir araya geldiğinde bunlardan birinin diğerini düzenlemesi ya da yönetmesinin kaçınılmaz olduğu fikrini evrensel monarşiye olan

[26] Roger Scruton, *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s.162.

[27] Márton Kaposi, “Visions of the Secular State and of the Earthly Paradise in Dante’s Perspective”, *Hungarian Philosophical Review*, Cilt 65, Sayı 2, 2021, s.113.

[28] Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968, s.221.

[29] Dante, *İlahi Komedya III – Cennet*, Çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul, 14. Baskı, 2013, s.895.

[30] Philippe Nemo, *Histoire des idées politiques dans l’Antiquité et au Moyen Age*, Presses Universitaires de France, Paris, 2007, s.963.

ihtiyacın dayanağı olarak görmektedir^[31]. Ancak farklı halkların farklı yasaları olabileceğini de belirten düşünür, tek bir imparatorun herkese aynı genel yasayı vereceğini ve bunun evrensel ilkelerde yaşanacak karışıklıkları da önleyeceğini belirtmektedir. Bu durum, evrensel birliğin metafizik boyutunu oluşturmaktadır. Dante bu düşüncesini desteklemek için Roma İmparatorluğu'nun Augustus döneminde yaşadığı barıştan ve İncil'de bu yönde yer alan hükümlerden de bahsetmektedir^[32]. Ayrıca Tanrı'nın tek olmasını da bir dayanak olarak ele alan Dante yaratılan her şeyin bu duruma uygun şekilde olması gerektiğini ve bu durumun da insanların tek bir prence ve tek bir kanuna tabi olarak yönetilmesi gerektiği düşüncesini savunmaktadır^[33].

Kuşkusuz Dante'nin görüşleri de yaşadığı dönemin siyasi atmosferinden bağımsız düşünülemez. Dönem genel olarak papalık ve imparatorluk arasındaki derin anlaşmazlıkların dönemi olarak ifade edilmektedir. Bu döneme İtalya özelinde bakıldığında ise yaşam Avrupa'nın diğer bölgelerinin aksine, şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bu durum şehirlerde etkili olan tüccar ve sanayi temsilcilerinin papa ve imparator arasındaki çatışmalardan yararlanmasından sonucunu doğurmuştur^[34]. Dante'den önceki dönemde de benzer şekilde İtalyan şehir devletleriyle imparatorluk arasındaki çekişmeler yoğunudur ve bu noktada şehir devletlerinin müttefiki genelde papalıktır^[35]. Bu aşamada feodal prensler, başarı elde etmişler ve monarşilere karşı üstünlük kurmuşlardır. Ancak Kilise'nin gücüne dokunma imkanları olmamıştır. Çünkü Kilise'nin elinde onlara karşı kullanılması mümkün olan aforoz etme imkânı vardır. Bu nedenle Kilise bu dönemde etkisini ve saygınlığını yitirmemiştir^[36]. Dolayısıyla, *De Monarchia* (*Monarşi*) eseri Dante'nin kaderinden ve dönemin

[31] Mehmet Akif Etkü, *Kozmopolisten Küreselleşen Dünyanın Devletine: Küresel Devlet*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2018, s.50.

[32] Nemo, *op.cit.*, s.964.

[33] Etkü, *Kozmopolisten Küreselleşen Dünyanın Devletine: Küresel Devlet*, s.52.

[34] Henri Pirenne, *Avrupa Tarihi: Kavimler Göçü'nden XV. Yüzyıla Kadar*, çev. Sinan Akbaytürk, Selenge Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2022, s.217.

[35] Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought, Vol. 1 The Renaissance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1978, s.12.

[36] Henri Pirenne, *Les villes du moyen-age: Essai d'histoire économique et sociale*, Maurice Lamertin, Bruxelles, 1927, s.57.

siyasi durumundan bağımsız olarak değerlendirilemez. Dante bu eserinde başlıca üç düşünceyi tartışmaktadır. Bunlar; bütün insanların tek bir devletin yönetimi altında toplanması, Roma'nın dünya hakimiyeti ve imparatorun gücünün doğrudan Tanrı'dan gelmesi olarak ifade edilebilir^[37]. Bu eserin gerçek hedefi, şehir devletleri arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak, sürgünlerin şehirlerine dönmelerine sağlamak ve insanların kendilerini geliştirmelerine hizmet etmek olarak belirlenmiştir^[38]. Bütün bu hedeflerin sağlanabilmesi, evrensel olarak barışın sağlanmasıyla mümkündür. Dante'nin belirlemiş olduğu hedeflerin gerçekleşmesi ise papalığın evrensellik iddiasının geçersiz kılınması ve imparatorun evrensel bir monark olarak bu hedefleri sahiplenmesiyle gerçekleşecektir^[39]. Bu bağlamda özellikle mevcut siyasi ve dini aktörlerden ya da Floransa şehrinden özel olarak bahsedilmemiş, soyut bir imparatorluk fikrinden bahsedilmiştir^[40]. Dante'nin vurgu yaptığı önemli nokta dünya barışını sağlamanın bir monarşiyle mümkün olmasıdır. Bu sayede monarşi papalığın siyasi konulara müdahalesini de en aza indirecektir. Böylelikle barışın sağlanmasının başlıca engeli ortadan kaldırılacaktır^[41]. Barışı sağlayacak olan monarşiden kast edilen aslında bir dünya devletidir. 11 ve 12. yüzyıllarda Roma hukukunun tekrar canlanmaya başlaması, dünya imparatorluğu düşüncesini de tekrar gündeme getirdiği için papalığı tedirgin etmiştir. Dante bu fikirsel canlanmanın da baş aktörlerinden biri konumundadır^[42]. Özellikle kendi döneminde tanık olduğu hukuksuzluk ve kaos onu barışın garantisi olan bir dünya devleti-imparatorluğu fikrine yakınlaştırmıştır. Ona göre Tanrı nasıl evrenin tek yöneticisiyse, imparator da dünyanın tek yöneteni olmalıdır^[43]. Dante bu ihtiyacı devletler arası anlaşmazlıkların savaşa başvurmada çözülmesinin

[37] Muvaffak Akbay, *Umumi Amme Hukuku Dersleri: Birinci Cilt*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s.176.

[38] Lepsius, *op.cit.*, s.1157.

[39] Lepsius, *op.cit.*, s.1157.

[40] Lepsius, *op.cit.*, s.1157.

[41] Davis, *op.cit.*, s.328.

[42] Barış Ünlü, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 65, Sayı 03, 2010, s.253.

[43] Ünlü, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", s.253.

bir yolu olarak görmektedir. Çünkü devletlerin üzerinde tek bir yöneten olduğunda onun kararı nihai olarak tanınan bir karar olacaktır^[44]. Ancak belirtmek gerekir ki Dante'nin bu yolla ima ettiği aslında birçok krallık ve prensliğin mevcudiyetini koruyarak bir imparatorluk çatısı altına girdiği ve devletlerin kendi yetki ve kişiliklerini koruyarak imparatora sadece uluslararası anlaşmazlıklar konusundaki yargılama yetkisini devrettikleri bir federasyondur^[45]. Mevcut durumda örneğin iki prens arasında bir uyuşmazlık çıktığında her iki prens de eşit olduğu için ya da bir başka deyişle biri diğerine tabi olmadığı için uyuşmazlık hakkında hüküm vermek mümkün değildir. Bu yüzden yargılama yetkisinin kullanımı için her iki presten de yüksek olan bir başka prene ya da güce ihtiyaç vardır. Dolayısıyla bu kişi, prenslerin üzerinde yetki sahibi olan ve en yüksek yargıç olan imparatorudur^[46].

Dante'nin yapmış olduğu bu tespit günümüzde uluslararası hukukta, devletlerin egemen eşitliğinden kaynaklı, bağlayıcı bir otorite olmamasının yarattığı sorunlara da bir çözüm önerisi olmaktadır. Günümüzde Birleşmiş Milletler'in varlığı uluslararası barışın bir güvencesi olarak kabul edilebilir ancak Dante'nin işaret ettiği model bunun da ötesindedir. Bu kapsamda hukukun evrenselleşmesi fikri de gündeme gelmektedir. Çünkü özellikle Birleşmiş Milletler ve onun öncülüğünde ortaya konan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, insan haklarının evrensel önemine vurgu yapmaktadır. Dante'nin bahsettiği modelde tek bir imparatorun yönetimi öngörülse de temel amaç dünya barışıdır ve günümüzde bu amaca ulaşmak için evrensel normlar ortaya konmuştur. Kuşkusuz dünya barışının sağlanmasına yönelmiş bir düzende hukuk kurallarının kaynağı ve mahiyeti de önem taşımaktadır. Dante, özellikle Araf kitabında bu bağlamda doğal hak kavramına vurgu yapmaktadır. Dante, yasayı insan arzusunu bastıran değil, yönlendiren bir şey olarak görmektedir. İnsan zihninde evrensel olarak var olan doğal yasa, sadece ortak kuralların (*ius commune*) tarihsel olarak uygulanmasıyla tam olarak gerçekleştirilebilir^[47]. Dante bu durumu Araf kitabında açıklamaktadır.

[44] William Ebenstein, *op.cit.*, s. çev. İsmet Özel, Şule Yayınları, İstanbul, 1996, s.110.

[45] Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: Cilt II - Kısım I (Orta Zamanlar)*, s.634-635.

[46] Ertü, *op.cit.*, s.53.

[47] Justin Steinberg, *Dante and the Limits of the Law*, University of Chicago Press, Chicago, 2013, s.83.

Burada yer alan hikâyeye göre kiliseyi temsil eden Beatrice^[48], Grifon^[49] olarak tasvir edilen Hz. İsa tarafından çekilen arabadan inerek imparatorluğu sembolize eden ağaca doğru yürür. Adalet ağacı olarak adlandırılan bu ağaca Grifon zarar vermediği için övülür ve bu ağaçtan hiçbir parçayı imparator da söküp çıkartamaz^[50]. Dolayısıyla imparatorun adalete, bir başka deyişle doğal hukuka aykırı eylemlerde bulunmasına izin yoktur. Bu bölümün devamında Grifon tarafından söylenen “*böyle korunur adaletin tohumu*” cümlesi adaletin temelini tanrısal olduğunu ifade etmektedir^[51]. Bu noktada imparatora düşen görev, ilahi hukuk (*ius divinum*) ile beşerî hukuk (*ius humanum*) arasındaki bağı sağlayarak mükemmel bir uyum içinde bir araya getirmektir. Böylelikle imparatorun insanlığı götürmesi gereken dünyevi cennette bulunan adalet ağacı yenilenmiş olacaktır^[52]. Dante ayrıca yasanın niteliği konusunda *Cennet* kitabında Roma İmparatoru Iustinianus’un ağzından şunları demektedir;

“İmparatordum, Iustinianus’um şimdi,
İçimi ısıtan ilk sevginin isteğiyle
Yasalardan ayıkladım, yararsız, gereksizi”^[53]

[48] Dante’nin siyasal alanda yapmış olduğu dünyevi – ruhani iktidar ayrımının izleri, İlahi Komedy eserinde de mevcuttur. Bu eserde Beatrice ruhani iktidarı; Vergilius dünyevi iktidarı sembolize etmektedir.

John A. Scott, *Dante’s Political Purgatory*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2016, s.53.

[49] Başlı kartal, vücuda aslandan olan tasviri bir hayvan. İlahi Komedy eserinde ideal imparatorlukta tanrısal adaletin koruyucusudur.

Scott, s.65.

[50] “Ne mutlu sana Grifon, bu ağacın tatlı gövdesinden
bir şey koparmıyorsun gaganla
acılar içinde kıvranırdı karnın yoksa.”

Dante, *İlahi Komedy II – Araf*, Çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul, 14. Baskı, 2013, s.623.

[51] Dante, *İlahi Komedy II – Araf*, s.623.

[52] Scott, *op.cit.*, s.196.

[53] Dante, *İlahi Komedy III – Cennet*, s.693.

Burada belirtilen ilk sevgi, Kutsal Ruh'u ifade etmektedir. Yasalardan yapılan ayıklama ise Iustinianus'un yaptığı hukuk reformuna bir göndermedir. Dolayısıyla Dante'ye göre imparator, dini iradenin verdiği sevginin isteğiyle hukuk düzenini oluşturmaktadır.

Bu şekilde tanrısal adaletin tecellisine yönelmiş kusursuz bir monarşi, dünya barışını sağlamakta ve bu sayede insanın insan olması mümkün olmaktadır^[54]. Çünkü insan ancak barış ve sükûn içinde olursa hakikate ve bilgeliğe ulaşabilir. Bu yüzden Dante, devletin görevlerine ilişkin bir belirleme yapmakta ve özgürlük, adalet ve barışın sağlanmasını devlete bir görev olarak yüklemektedir^[55]. Dante'nin devlet düzenini belirlemede ve modern bir terim olsa da meşrulaştırmada bireyi ve onun mutluluğunu, bir başka deyişle barış ve özgürlüğü açıkça ön plana çıkardığı görülmektedir^[56].

Vatter, Dante'nin mutluluğa dair yaptığı ve farklı toplumları da kapsayan bu tespitlerinin İbni Rüşt'ün olası aklın birliği teorisi ile benzerlik gösterdiğini ancak Dante'nin yorumunun İbni Rüşt'ün teorisinin daha demokratik bir yorumu olduğunu ifade etmektedir^[57]. Bu benzerliğin aslında mevcut olmadığına ilişkin görüşler de vardır. Gilson, bu benzerlik düşüncesinin 14. yüzyılda yaşamış bir Dominiken olan Guido Vernani'nin tespiti olduğunu ancak Vernani'nin gerçek bir araştırma yapmadan bu tespiti yaptığını belirtmektedir^[58]. İbni Rüşt, Aristoteles'in *De Anima* eserinin yorumlarında, ruh üzerine yaptığı çözümlemelerde ruhun evrensel bir akılla bağlantılı olduğu ve insanın bu evrensel akılla bağlantı kurarak bilgiye ulaştığını ifade etmektedir. İbni Rüşt, Aristoteles'in aklın ölümsüz olduğunu ancak bireysel ruhların ölümlü olduğunu savunduğunu vurgulamaktadır^[59]. İbni Rüşt'ün

[54] İzzet Mert Ertan, "Bir Orta Çağ Düşünürü Olarak Dante'nin De Monarchia'sında Siyasi Düşünce", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 13, Sayı 52, 2015, s.14.

[55] Ağaoğulları ve Köker, *op.cit.*, s.40.

[56] Lepsius, *op.cit.*, s.1158.

[57] Miguel Vatter, "Theocratic Legal Revolution and the Origins of Modern Secularism in Dante", *Síntesis.Revista de Filosofía*, Cilt 2, Sayı 2, 2019, s.40.

[58] Étienne Gilson, *op.cit.*, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1953, s.169.

[59] Herbert A. Davidson, "The Relation Between Averroes' Middle and Long Commentaries on the De Anima", *Arabic Sciences and Philosophy*, Cilt 7, Sayı 1, 1997, s.142.

bu bağlamda olası aklı bedenden ayrılmış bir varlık olarak, hatta bir nevi Hristiyanlığın tarif ettiği şekliyle bir melek olarak görmekte olduğu ifade edilmektedir. Dante'nin de buradan yola çıkarak insanlığı, İbni Rüşt'ün benzersiz olası akıl anlayışının bir eşdeğeri olarak ele aldığı iddia edilebilir olsa da Gilson'a göre bu bir başlangıç noktasından fazlası değildir ve İbni Rüşt'ün merkeze alındığı anlamına gelmez^[60]. Nitekim Marenbon da Dante'nin amacının barışın evrensel monarşi olmadan sağlanamayacağını vurgulamak olduğunu ve bu tezi kanıtlamak için insanlığın amacının nelerden oluştuğuna odaklandığını ifade etmektedir^[61]. Dante'ye göre insana özgü olan, her zaman olası aklın tüm gücünü gerçekleştirmektir. Bu görüş İbni Rüşt'ün görüşüyle benzerlik taşıyor gibi görünse de Dante'nin eserleri üzerinde yapılan çalışmalar ve çeviriler aksini göstermektedir. Örneğin Prue Shaw ve Richard Kay tarafından hazırlanan Dante çeviri ve edisyonlarında Dante'nin İbni Rüşt'ün görüşlerini ve yorumlarını takip etmediği net bir şekilde ifade edilmektedir^[62]. Ancak Dominik Perler tarafından ifade edilen ve genel olarak kabul gören modern görüşe göre Dante, İbni Rüşt'ün bazı kavramlarından yola çıkarak, her insanın bireysel olarak olası bir akla sahip olduğunu ancak insanın barışçıl bir topluluğun üyesi olmakla bu olası aklın tam potansiyelini gerçekleştireceğini savunmaktadır^[63].

Dolayısıyla İbni Rüşt'ün ortaya attığı tez ile Dante'nin tezleri birbirinden farklıdır. İbni Rüşt bir varlıktan bahsederken, Dante insanlardan oluşan tek bir topluma bu vasıfları yüklemektedir. Dolayısıyla evrensel aklın gerçekleşebilmesi için tüm insanların imparatorun birleştirici hegemonyası altında bir araya gelmesi gereklidir^[64]. Dante'nin bu esinlenmesi, siyasetin nihai amacının insanların dünyevi mutluluğunu sağlamak olduğunu göstermek içindir. Kantorowicz ise bu durumu Dante'nin bir dünyevi cennet inşa ettiği şeklinde yorumlamaktadır. Buna göre Dante'nin temel

[60] Gilson, *op.cit.*, s.170.

[61] John Marenbon, "Dante's Averroism" in, John Marenbon (Ed.), *Poetry and Philosophy in the Middle Ages*, Leiden, Brill, 2021, s.357.

Marenbon, *op.cit.*, s.357.

[62] Marenbon, *op.cit.*, s.359.

[63] Marenbon, *op.cit.*, s.360.

[64] Gilson, *op.cit.*, s.171.

amacı papalıktan hatta Hristiyanlık dininden bile bağımsız bir evrensel monarşi kurmak ve böylelikle bir dünyevi cennet inşa etmektir^[65].

Yurttaşların özgürlüğü kavramı Dante tarafından, Tanrı'nın insana bahşettiği en büyük armağan olarak görülmektedir. Bunu sağlamak için yönetilenlerin, yönetenler uğruna yaşaması değil, yönetenlerin yönetilenler için var olması gerekmektedir^[66]. Yurttaşın özgürlüğü aslında bir seçme özgürlüğüdür ve bu yalnızca akıllı yaratıklara verilmiştir. Ancak eğer kul, özgür seçimiyle Tanrı'ya karşı bir yükümlülüğe girmişse iradesini sınırlandırmış olur ve buna uygun davranması gerekir^[67]. Dolayısıyla dinin egemenliğine giren bir kişi kendi özgür seçimiyle bunu yaparak, özgür seçimini ortadan kaldırmaktadır.

Dante bu tespitleriyle yalnızca Hristiyanları değil Yahudileri, paganları ve inanmayanları da içeren bir kurumsal birliğe kapı aralamaktadır. Tıpkı devlet içindeki yurttaşların kendi yetenek ve becerilerini serbestçe geliştirebilmeleri gibi, bu tek devletin içinde bütün uluslara ve tekil devletlere yer vardır^[68]. Çünkü Dante, farklı koşullarda farklı yasaların ya da yönetimlerin olabileceğini kabul etmekle birlikte tüm insanlığı ilgilendiren meselelerde

[65] Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton University Press, Princeton, 2016, s.457.

[66] Ebenstein, *op.cit.*, s. s.111.

[67] “Tanrı'nın yaratılış sırasında cömertçe
verdiği yetiler içinde en önemseddiği,
cömertliğine en uygun düşeni
seçme özgürlüğü adını taşır;
ancak akılla yaratıklar, yalnızca onlar
bu yetiyle donatılır.
Böyle olunca, verilen sözün ne yüce
bir değer kazandığını anlarsın, hele
o sözü Tanrı da benimsemişse;
çünkü Tanrı ile kul arasındaki bu sözleşmede
etkisiz kılınır değerini belirttiğim hazine,
hem de yine özgür seçimle.”
Dante, *İlahi Komedyası III – Cennet*, s.685.

[68] Walter Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, Cambridge University Press, New York, 1976, s.278.

üstün bir prensin varlığından yanadır^[69]. Belirtmek gerekir ki Dante'nin evrensel monarşiye ilişkin düşünceleri ulusçuluk düşüncesinin yeni doğmaya başladığı dönemde çok taraftar bulmamış ancak devletin barış, özgürlük ve refaha ilişkin fonksiyonlarına yaptığı vurgu Dante'yi önemli kılmıştır^[70].

3-Roma İmparatorluğunun Evrenselliği

Dante yukarıda devlete tanımlamış olduğu yükümlülükleri en yetkin şekilde yerine getirebilecek ve evrensel monarşiye vücut verecek dünya devletinin Roma İmparatorluğu olduğunu ifade etmektedir^[71]. *İlahi Komedya*'nın ikinci kitabı olan *Arafta* da Roma'nın ayrıcalıklı konumu şu şekilde tarif edilmektedir:

“Vaktiyle Roma güzel kılmıştı dünyayı,
çünkü iki güneşi vardı, biri dünyanın yolunu,
biri Tanrı'nın yolunu aydınlatırdı.”^[72]

Dante buna ek olarak Roma İmparatorluğu'nun evrensel monarşinin gerçekleştiği devlet olduğunu göstermek için çeşitli argümanlar kullanmaktadır. Öncelikle Dante, Roma'nın hakimiyetinin tanrısal olduğunun sayısız mucizeyle desteklendiğini savunmaktadır. Bu mucizeler Tanrı tarafından istenmiş ve böylelikle Roma egemenliğini meşru kılmıştır. Örneğin Roma'nın kurucularından olan Aeneas'ın Asyalı, Afrikalı ve Avrupalı eşlerinin olması ve son eşinin de İtalya'dan olması Roma'ya bütün dünyanın vaat edildiğini göstermektedir^[73]. Bununla birlikte Roma'nın askeri zaferleri de tanrısal bir işaret olarak yorumlanmaktadır. Pers ve Makedon İmparatorlukları'nın yıkılması da Dante için bir işarettir. Ancak belirtmek gerekir ki Dante bu dönem hala ayakta olan (Bizans) İmparatorluğundan

[69] Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Orta Çağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s.232.

[70] Dinçkol, *op.cit.*, s.231.

[71] Okandan, *op.cit.*, s.223.

[72] İki güneş papa ile imparatoru; dünyanın yolu sivil erki, Tanrı'nın yolu ise ruhani erki ifade etmektedir.

Dante, *İlahi Komedya II – Araf*, s.480.

[73] Dante, *Monarşi*, s.106-108.

hiç bahsetmemektedir^[74]. Çünkü Dante, Roma İmparatorluğu'nun merkezi olarak Roma şehrini kabul etmekte ve başkenti İstanbul'a taşıyan Konstantin'i Cennet kitabının bir bölümünde eleştirmektedir. Ona göre Konstantin, başkenti Batı'dan Doğu'ya taşımakla güneşin izlediği yola karşı bir yol izlemiş ve bu Tanrı'nın isteğine ters düşmüştür^[75]. Son olarak Dante, en üstün kanıtlardan biri olarak Hz. İsa'nın Roma'da doğmayı ve ölmeyi seçmiş olması gerçeğinin Roma'nın egemenliğini evrensel olarak meşrulaştırdığını ifade etmektedir^[76].

Kelsen'in Dante yorumuna bakıldığında Tanrı'nın yönetiminin temel olarak arka planda bir *causa remota*^[77] olarak belirdiği söylenebilir. Bu hususta halk aslında doğrudan bir güç kaynağı olarak görülmekte ve yönetici halkın doğrudan temsilcisi olarak kabul edilmektedir^[78]. Kelsen, Dante'nin bu fikirlerine ek olarak sınırlı egemenlik fikrini savunduğunu belirtmiştir. Ona göre Dante, açıkça ifade etmemiş de olsa, yöneticinin yasayla sınırlı olduğu fikrini benimsemiştir. Çünkü Kelsen, Dante'nin bu fikri açıkça ortaya atmadığını kabul etmekle birlikte çok sayıda koşulun Dante'yi halk egemenliği fikrini benimsemeye yöneltmiş olabileceğini savunmaktadır. Ancak bu konuda Kelsen'in Dante'nin eserlerini üzerine kendi yorumunu

[74] Nemo, *op.cit.*, s.965.

[75] “*Lavinia'yi kaçırان eski yiğidi izleyen
kartalı, göğün yönünden çevirdikten
sonra Constantinus, Tanrı'nın kuşu yüz
ve yüz yıl boyunca, belki daha uzun süre,
Avrupa'nın dibinde,
çıktığı dağların oraya yerleşti*”
Dante, *İlahi Komedyası III – Cennet*, s.693.

[76] Ağaoğulları ve Köker, *op.cit.*, s.45; Nemo, *op.cit.*, s.965.

[77] Bu anlayış Parisli John tarafından ortaya atılmıştır ancak tarihsel olarak daha eski bir geçmişi vardır. Buna göre insanlar eylemde, Tanrı ise lütufta bulunur. John bu fikri, doğayla uyumlu olanın kendisi veya hanedanı halkın özgür iradesiyle oluşturulması olduğunu söyleyen, Nikomakhos'a Etik üzerine İbn Rüşt'ün yorumuna atıfta bulunarak ortaya atmıştır. Kral, halkın onu seçmesiyle doğaya uygun bir şekilde yönetiyor ancak kimin ya da hangi ailenin kraliyet ailesi olacağının seçimi uzak bir sebep olarak Tanrı tarafından bir lütuf olarak yapıliyordu.

Kantorowicz, s.296.

[78] Lepsius, *op.cit.*, s.1161.

fazlaca kattığı kabul edilmektedir^[79]. Kelsen ayrıca Dante'nin imparatorun tarafsızlığına ve Hristiyanlığa dair yaklaşımına da eleştiriler getirmektedir. Evrensel monarşinin kurtuluşun yolu olduğuna inanan Dante, bu fikrini Hristiyanlık üzerinden temellendirmektedir. Dolayısıyla imparatorun Hristiyanlığa mensup olmayanlar arasında ve bu dinin benimsenmesi yönünde çaba göstermesi beklenmektedir. Kelsen'e göre Dante, bu çelişkiyi gidermek için bir açıklama yapmamıştır. Ancak imparator bir misyoner gibi hareket ettiğinde, Kilise'nin görevini yerine getirmekte ve kendi tarafsızlığını bozmaktadır^[80].

Dante'nin imparatorun görevlerine yönelik olarak yaptığı bu belirlemeler imparatorlukların günümüzde gerekli olup olmadığı konusunu tartışmaya açmaktadır. Kuşkusuz Dante'nin bu belirlemelerine ve genel olarak imparatorluk düşüncesine yöneltilen eleştiriler de vardır. Özellikle imparatorluk olmadan barışın, özgürlüğün ve adaletin sağlanamayacağı iddiası günümüzde geçerli kabul edilmekten uzaktır. Eski dönemlerde imparatorluğun varlığı düzen, hukuk ve barışla özdeş gibi kabul edilse de modern dünyayla birlikte, bu anlayış geçerliliğini yitirmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan ulus-devletler ve bunların arasındaki güç dengesi, imparatorluk fikrinin saygınlığını yitirmesiyle sonuçlanmıştır^[81]. Ancak bu güç dengesi bozulduğunda imparatorluk fikrinin tekrar canlanmayacağını da söylemek zordur. İmparatorluk kurma ideali, bu ideali taşıyanlar tarafından barış ya da adalet gibi fikirlerle özdeşleştirilse de aslında arka planda olan bir güç istenci ya da itaat sağlamaktan ibarettir. Dolayısıyla imparatorluk kurma düşüncesi aslında askeri, ekonomik güç ve toplumu buna inandıracak mitlere sahip olmakla ilgili bir durumdur^[82].

[79] Lepsius, *op.cit.*,s.1161; Lepsius'a göre Kelsen, modern kavramları Orta Çağ'a yansıtarak kullanmakta ve Orta Çağ terimlerini bağlamından koparmaktadır. Lepsius, *op.cit.*,s.1165.

[80] Lepsius, *op.cit.*,s.1162.

[81] Ünlü, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", s.241.

[82] Ünlü, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", s.242.

C) DANTE’NİN SEKÜLER DÜŞÜNCEYE İLİŞKİN ARGÜMANLARI

Dante’nin *De Monarchia* (*Monarşi*) adlı eserinin üçüncü kitabı, “hükümdarın yetkisinin doğrudan Tanrı’dan mı yoksa başka bir kaynaktan mı çıktığı üzerine”^[83] başlığını taşır. Dante eserin bu bölümünde, Kilise’nin üstünlüğünü sorgulamaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki Dante, *İlahi Komedya* eserinde papalığa saldırmakta ve onu kiliseye müdahale ettiği, açgözlülük ve yolsuzluk yaptığı için cehennemde tasvir etmektedir^[84]. Dante, dünyevi ve geçici iktidarın papa ya da Kilise’nin otoritesinden bağımsız olduğunu ve doğrudan Tanrı’dan geldiğini ortaya koymakta ve bunun aksini iddia eden argümanları da çürütmeye çalışmaktadır^[85]. İmparatorlukların, Kilise otoritesinin öncesinde de var olduğunu belirten Dante, Kilisenin otoritenin sebebi olamayacağını ifade etmiştir^[86].

İmparatorluk, özel olarak da Roma İmparatorluğu, dünyanın kaderi için gerekli olduğundan, onun misyonunun önünden duran her şey, ilahi tasarıma aykırı bir boyuta sahiptir. Bu yüzden kutsal yazılar, kilisenin gelenekleri ve hatta papalık imparatorluğun kanunlarından sonra gelir^[87]. Dolayısıyla Dante’ye göre, imparatorun otoritesi doğrudan doğruya Tanrı’dan gelir ve kiliseye dayanmaz. Bunu kanıtlamak için düşünür, ruhani iktidarın üstün olduğunu iddia edenlerin argümanlarını çürütme çabasına girişir. Bu argümanlar dini, tarihi ve felsefi olmak üzere üç başlık altında toplanmaktadır^[88]. Bu argümanlar Dante’nin *Monarşi* eserinde aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır.

Dante’nin ele aldığı ilk argüman ruhani iktidar yanlılarının; Tanrı’nın biri büyük biri daha küçük olan, iki büyük ışık yarattığı ve bunlardan birinin geceyi, diğerinin gündüzü yönettiği argümanıdır. Bu argümana göre ışık,

[83] Dante, *Monarşi*, s.147.

[84] Joan M. Ferrante, “Dante and Politics”, *Dante: Contemporary Perspectives*, ed. Amilcare A. Iannucci, University of Toronto Press, Toronto, 1997, s.186.

[85] Marcel Prélôt ve Georges Lescuyer, *Histoire des Idées Politiques*, Éditions Dalloz, Paris, 1994, s.151.

[86] Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: Cilt II - Kısım I (Orta Zamanlar)*, s.611.

[87] Nemo, *op.cit.*, s.966.

[88] Akbay, *Umumi Amme Hukuku Dersleri: Birinci Cilt*, s.182.

dünyevi ve ruhani gücü sembolize eder. Nasıl Ay ışığını Güneş'ten alıyorsa ve bunun dışında bir ışığa sahip değilse, geçici güç olan dünyevi güç de ışığını ruhani güçten alır^[89]. Dante bu argümanı iki şekilde çürütmeye çalışır. İlk olarak, bu iki gücün insanın birbirine bağlı olmayan özellikleri olduğunu belirten düşünür, Ay ve Güneş'in insandan da önce yaratıldığını ve bu sebepten dolayı söz konusu iki ışığın insanı belli amaçlara yönlendiren bir niteliği olmadığını söyler^[90]. Aynı iddiaya bir başka açıdan daha yaklaşan Dante, varlık olarak Ay'ın Güneş'e bağımlı olmadığı belirtir. Çünkü Ay'ın yer değiştirmesi onun kendi devinimiyle gerçekleşir ve tesiri kendi ışınlarından gelir. Tutulmasından da anlaşılacağı üzere, Ay'ın kendi ışığı vardır. Ancak daha etkin bir işleyişin söz konusu olması için Güneş'ten de bolca ışık alabilir ama bu durum Dante'ye göre Ay'ın Güneş'e muhtaç olduğu sonucunu doğurmaz^[91].

Dante'nin dünyevi ve ruhani iktidar ayrımını kanıtlamak için çürütmeye çalıştığı bir diğer argüman, Levi ve Yehuda arasındaki ilişkinin imparatorluk ve Kilise arasındaki ilişkiye benzetilmesidir. Bu argüman, Yakup peygamberin oğullarından olan Levi ve Yahuda'nın sırasıyla rahipliğin ve geçici gücün simgesi olduğuna dayanır. Buna göre, Kilise'nin İmparatorluk'la olan ilişkisi, Levi'nin Yahuda'yla olan ilişkisi gibidir. Levi, Yahuda'dan yaşça büyük olduğu için yetki bakımından kilise, imparatorluktan önce gelir^[92]. Dante'ye göre bu argüman doğru kabul edilemez. Çünkü, yaş bakımından kıdemli olan her insan, yetki bakımından her zaman üstün değildir. Bu insanların bir kısmı kendilerinden yaşça küçük kişilerin altında çalışmaktadırlar. Örneğin piskoposlar baş diyakozlardan daha gençtirler^[93].

Bir diğer argüman Kral Saul'un Tanrı'nın vekili gibi davranan Samuel tarafından tahta çıkartıldığı ve tahttan indirildiği iddiasıdır. Buradan çıkan sonuç, Tanrı'nın vekili olan evrensel Kilise'nin başındaki kişinin dünyevi gücün dağıtılmasına yetkili olduğudur. Ancak Dante, Samuel'in Tanrı'nın vekili değil, özel bir elçisi olduğunu ve vekil olmakla elçi olmanın çok farklı

[89] Dante, *Monarşi*, s.154.

[90] Dante, *Monarşi*, s.156.

[91] Dante, *Monarşi*, s.157.

[92] Dante, *Monarşi*, s.158.

[93] Dante, *Monarşi*, s.159.

şeyler olduğunu söyler^[94]. Bu iddiayla bağlantılı olarak, Tanrı'nın geçici ve ruhani şeylerin efendisi olduğu, aynı şekilde vekilinin de geçici ve ruhani şeylerin efendisi olduğu ortaya atılmıştır. Ancak Dante, hiçbir vekilin asıl yetki sahibinin yani Tanrı'nın dengi olmayacağını söyleyerek bu iddiayı da kabul etmez^[95].

Kilise yanlılarının öne sürdüğü bir diğer argüman ise, İncil'de geçen iki kılıç ifadesinin dünyevi ve ruhani iktidarı temsil ettiği ve dolayısıyla ikisinin de ruhani iktidarın elinde olduğu argümanıdır. Ancak Dante, bu durumunun iki iktidarı değil, sözleri ve eylemleri temsil ettiğini savunmaktadır^[96]. Dante'nin karşı çıktığı bir diğer önemli argüman, yukarıda bahsettiğimiz üzere Konstantin Bağışı olarak adlandırılan belgeye ilişkindir. Sonradan başrahip olan Sylvester, zamanın imparatoru Konstantin'i cüzzam hastalığından kurtarmış ve imparator ona birtakım imtiyazlar vermiştir. Bu imtiyazlara ek olarak Roma, İtalya ve Batı'nın tüm şehirlerini, Konstantin Bağışı^[97] adı verilen belgeyle başrahip Sylvester'a verdiği iddia edilmiştir. Ancak Dante, kralın kendi hakimiyetini zedeleyecek ve hakimiyet alanını daraltacak böyle bir işlemde bulunma yetkisi olmadığı söyleyerek bu argümana katılmadığını belirtmiştir^[98].

Kilise yanlılarının, Kilise'nin üstünlüğünü ortaya attıkları bir diğer argüman ise Kilise'yi savunmak için Şarlman'ı çağıran papanın daha sonra imparatorluk payesini Şarlman'a vermesidir. Bu durumun sonucunda imparatorluk için papadan yetki alınmış ve Kilise'nin üstünlüğü tescillenmiştir. Ancak Dante, bu olayın tersinin de tarihte yaşandığını ve İmparator Otto'nun zamanında bir Papa'yı sürgüne göndererek yerine başka birisini Papa olarak göreve getirdiğini ifade etmiştir^[99]. Bu olay İmparator Otto'nun XII. İoannes'i tahttan indirmesi ve VII. Leo'yu tahta çıkarmasına bir göndermedir. Otto, VII. Leo'yu tahta çıkardıktan sonra Romalılara, kendisinin ya da oğlunun

[94] Dante, *Monarşi*, s.160.

[95] Dante, *Monarşi*, s.161.

[96] Dante, *Monarşi*, s.169.

[97] Bu bağış belgesinin sahte olduğu 1440 yılında, Lorenzo Valla tarafından ispat edilmiştir. Bkz. Dante, *Monarşi*, s.169.

[98] Dante, *Monarşi*, s.172.

[99] Dante, *Monarşi*, s.174.

rızası olmadan bir papa atamayacaklarına dair yemin ettirmiş ve şehirden ayrılmıştır. Ancak Otto'nun ardından Romalılar, VII. Leo'yu tahttan indirip yerine tekrar XII. Ioannes'i getirmişlerdir. Ioannes'in ölümünün ardından da V. Benedictus'u papa olarak seçmişlerdir. Bunun üzerine Otto geri dönüp şehri kuşatmış ve V. Benedictus'u Hamburg'a sürüp tekrar VII. Leo'yu tahta çıkartmıştır^[100].

Dante ayrıca imparatorluğun bağımsızlığı ve dünyevi konulardaki önceliği konusunda temel argüman olarak İmparatorluğun Kilise'den önce var olduğunu ve bu yüzden imparatorun gücünü, papalıktan değil doğrudan Tanrı'dan aldığını ifade etmektedir^[101]. Ayrıca Dante, Hz. İsa'nın ve Aziz Pavlus'un Sezar'ın yargısına tabi olmayı kabul ettiklerini ettiğini belirtmektedir. Bununla birlikte İncil'de yer alan, Hz. İsa'nın "*Benim Krallığım bu dünyadan değildir*"^[102] ifadesi de bu bağlamda önemli bir dayanak oluşturmaktadır^[103].

Dante, Papa ve imparatorun insanlar arasında ortak ölçü olarak özel insanlar olduğunu ama tüm insanların ölçü olarak tek bir insana işaret edeceğini ve bunun da Papa olduğunu iddia edenleri de eleştirir. Dante'ye göre, papa ve imparator insan olarak bir ölçüye, taşıdıkları sıfatlardan dolayı da başka bir ölçüye tabilerdir. Ortak noktaları insan olmalarıdır. Papa ve imparator olmak, onları diğer insanlardan ayıran özellikleridir. Aksi halde herkesin papa veya imparator olması mümkündür. Papa ve imparator ayrı ilişki çevrelerine dahil oldukları için aynı zümre ya da sistem içinde bir merteye sırasına tabi tutulamazlar^[104]. Bu yüzden de her ikisi üçüncü bir

[100] Pirenne, *Avrupa Tarihi: Kavimler Göçü'nden XV. Yüzyıla Kadar*, s.116.

[101] Luuk Peeters, *Dante's Political Mission Secularity in De Monarchia, the Risorgimento, and the Lateran Pacts*, Tilburg University, Tilburg, 2022, s.15.

[102] Yuhanna İncili 18:36, "İsa, "Benim krallığım bu dünyadan değildir" diye karşılık verdi. "Krallığım bu dünyadan olsaydı, yandaşlarım, Yahudi yetkililere teslim edilmemem için savaşırıldılar. Oysa benim krallığım buradan değildir."". Bu diyalog İsa ile Roma valisi Pilatus arasında geçmektedir. İsa burada bir krallığı olduğunu kabul etmekte ve krallığının bu dünyadan olmadığını ifade etmektedir. Kendi yandaşları ise İsa'nın Roma devletine teslim edilmemesi için mücadele etmemekte ve dünyevi otoriteye boyun eğmektedir.

[103] Nemo, *op.cit.*, s.968.

[104] Nihat Erim, *Amme Hukuku Dersleri*, Ankara, 1942, s.93.

şeye bağlı olmalıdır. Bu şey ise Tanrı olmalıdır ya da mutlak ilkedен türemiş Tanrı'dan aşağı seviyede bir varlık olmalıdır^[105].

III. DANTE'YE GÖRE DÜNYEVİ VE RUHANİ İKTİDARIN KAYNAĞI VE ARALARINDAKİ İLİŞKİLER

Dante, dünyevi iktidar ve ruhani iktidarın ilahi kararnameyle onaylandığını ve her ikisinin de gerekli olduğunu, birinin tüm meşru dünyevi gücü, diğerinin ise manevi gücü elinde tuttuğunu savunur^[106]. Dante'ye göre her iki iktidar da herhangi bir aracı olmadan, doğrudan iktidar yetkisini almaktadır^[107]. Böylelikle Dante, hiyerarşik olmamış iki düzeni açık bir şekilde birbirinden ayırmaktadır^[108]. Ancak Dante, bu durumun Roma Prensi'nin, Romalı Başrahibe yani Papa'ya tabi olmadığı şeklinde anlaşılmasını ister ve bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Bu ölümsüz mutluluk, sıra düzeni bakımından dünyevi mutluluktan önde gelir. O halde bırakalım Sezar, Petrus'a tıpkı en büyük oğlun babasına göstermesi gerektiği gibi hürmetini göstere ki, babadan kalma zarafetin ışığında aydınlatılmış olarak, yalnızca tüm geçici ve ruhani şeylerin yöneticisi olan Tanrı tarafından yerleştirildiği dünyayı daha etkili bir şekilde ışıklandırabilsin”^[109]

Dolayısıyla burada amaçlanan iki güç odağı arasındaki çatışmanın hoşgörü çerçevesinden çözümlenmesi ve barışa odaklanmasıdır. Ayrıca Dante, bu durumun imparator açısından hukuki bir tabiiyet yaratmadığını da vurgulamaktadır^[110]. Belirtmek gerekir ki Dante, imparatorun meşruluğu ya da dayanağı konusunda toplumun rızasına başvurmaz. Dolayısıyla

[105] Dante, *Monarşi*, s.177.

[106] Scruton, *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, s.162.

[107] Kaposi, “Visions of the Secular State and of the Earthly Paradise in Dante's Perspective”, s.118.

[108] Jean Touchard, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, çev. İsmail Yerguz, Isık Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2015, s.214.

[109] Dante, *Monarşi*, s.189.

[110] Okandan, *op.cit.*, s.225.

imparatorun dünyevi bir meşruluk kaynağı yoktur^[111]. Bu durum dönemin ruhuna uygundur. Ancak bu boşluğu doldurmak için imparatorun meşruluğunun bir dayanağı olması gerekmektedir. Dante bu noktada, imparatora da ilahi bir meşruluk tanır ve dünyevi iktidarın kaynağının da tanrısal olduğunu belirtir ama Kilise ile devlet arasında bir çizgi çekerek seküler düşünceye katkıda bulunur^[112]. Dolayısıyla iki otorite de kaynağını Tanrı'dan alan ama birbirlerine müdahalede bulunmayan güçler olarak varlıklarını sürdürmelidir. Dante'nin bu görüşlerinin tarihsel açıdan da yansımaları mevcuttur. Kilise ve siyasi iktidar arasındaki gerilim mevcut olsa da özellikle 12. yüzyıl ve devamında bu iki önemli gücün birlikte hareket ettiği durumlar da mevcuttur. Örneğin bu dönemde bazı İtalyan şehir devletlerinin piskoposları, o şehrin önde gelen ailelerine mensuptur. Bu durum dünyevi ve ruhani iktidarın iç içe geçebildiğini ve ortak hareket edebildiğini göstermesi açısından önemlidir^[113]. Bu açıklamalar ışığında bakıldığında Dante'nin tamamen bir otoritenin diğerine üstünlüğünü savunmadığı anlaşılmaktadır. Kaynak olarak Tanrı'yı merkeze alan bu iki iktidar kendi alanlarındaki en üstün gücü ifade ederler. Ancak aralarındaki bağın tamamen kopmuş olması da barışa hizmet etmez. Dolayısıyla iki iktidarın arasındaki çatışmalar hoşgörü çerçevesinde ele alınmalıdır.

SONUÇ

Yaşamının önemli bir kısmını sürgünde geçiren Dante, yaşadığı dönemin güç çekişmelerinin, evrensel bir barış ve bunu sağlayacak bir imparatorlukla sonlanacağını savunmaktadır. Bunun yanı sıra Dante'yi siyasal düşünce tarihinde özel bir yere koyan düşünceleri ise sekülerleşme sürecine dair olan görüşleridir. *De Monarchia* (Monarşi) eserinde önemli sorulara cevap arayan Dante'ye göre evrensel bir monarşi prensler ya da küçük devletler arasındaki güç mücadelesine son verecektir. Ayrıca her devletin ya da otoritenin uyması gereken kurallar evrensel bir imparator tarafından belirlenecek ve bu düzen anlaşmazlıklara son verecektir. Mevcut durumda anlaşmazlıkları olan devlet ya da prensliklerin bu anlaşmazlıkları çözmesi, birinin diğerine tabi

[111] Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: Cilt II - Kısım I (Orta Zamanlar)*, s.611.

[112] Akad, Dinçkol ve Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, s.62.

[113] Daniel Waley ve Trevor Dean, *İtalyan Şehir Cumhuriyetleri*, çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2014, s.62.

olmamasından dolayı mümkün olmamaktadır. Evrensel imparatora ise herkes tabi olacağı için küresel düzeyde yalnızca bir otoritenin hakimiyeti sağlanmış olacaktır. Kuşkusuz Dante'nin barış için öngördüğü bu düzen, bugün kısmen Birleşmiş Milletler gibi uluslararası organizasyonlara yüklenmiş bir misyondur. Ancak Dante'nin öngördüğü bu tür organizasyonlardan daha fazlasıdır. Bu düzenin bir diğer yansımasını insan haklarının evrenselleşmesi yönündeki çabalarda da aramak mümkündür. Çünkü Dante'nin öngördüğü düzende barış için hukuk kurallarının da evrensel nitelikte olması gerekir. İmparatorun buradaki rolü ilahi adaletle hizmet edecek olan kuralların ortaya konmasını ve bir uyum içinde uygulanmasını sağlamaktır.

Evrensel monarşinin kurulmasının ardından barış için önemli bir diğer durum ise papalık ve imparatorluk arasındaki çekişmelerdir. Dante'nin yaşadığı dönemdeki çatışmaların çözülmesi bu iki otoritenin arasındaki sorunların çözülmesine bağlı görülmüş ve Dante'yi, imparatorun yetkisinin kaynağının ne olduğunu tespit etmeye yöneltmiştir. Nihayetinde bu meseleyi da her iki otoritenin arasında bir tabiiyet ilişkisi olmadığını söyleyerek çözüme kavuşturan Dante, bu yönüyle seküler düşüncenin öncü düşünürlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Dante'nin imparatorluğa papalıktan bağımsız bir meşruiyet kaynağı atfetmesi ve bu kaynağın da doğrudan doğruya Tanrı olması papalığın dünyevi işlerdeki faaliyetlerinin önünde bir engel olarak kabul edilmelidir. Aynı şekilde papalığın üstünlük iddialarının da reddedilmesi, Orta Çağ'ın sonunda yaşanacak olan dönüşümlerin de başlangıcını oluşturmaktadır. Nitekim zaman içinde şehir devletleri de imparatorlukların hakimiyetine girecek ve papalığın etkisi sınırlanacaktır. Sonrasında imparatorlukların yerini ulus-devletlere bırakmasıyla birlikte hakimiyetin ulusa ait olduğu düşüncesi yükselecek ve papalığın siyasi etkisi daha da azalacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker, *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, Ankara, İmge Kitabevi, 6. Baskı, 2013.
- Akad, Mehmet, Bihterin Dinçkol ve Nihat Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, İstanbul, Der Yayınları, 19. Baskı, 2023.
- Akbay, Muvaffak. *Umumi Amme Hukuku Dersleri: Birinci Cilt*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1961.
- Akın, İlhan, *Kamu Hukuku*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Berman, Harold J., *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge, Harvard University Press, 1983.
- Crozat, Charles, “Dante Alighieri’nin Devlet Nazariyesi”. çev. Sahir Erman, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Cilt 10, Sayı 1-2, 1944, s. 1-76.
- Crozat, Charles, *Amme Hukuku Dersleri: Cilt II - Kısım I (Orta Zamanlar)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.
- Dante, *İlahi Komedyâ II – Araf*, Çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul, 14. Baskı, 2013.
- Dante, *İlahi Komedyâ III – Cennet*, Çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul, 14. Baskı, 2013.
- Dante, *Monarşi*, çev. Begüm Yiğit, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 1. Baskı, 2017.
- Davidson, Herbert A., “The Relation Between Averroes’ Middle and Long Commentaries on the De Anima”, *Arabic Sciences and Philosophy*, Cilt 7, Sayı 1, 1997, s. 139-151. <https://doi.org/10.1017/S0957423900002290>
- Davis, Derek, “Seeds of the Secular State: Dante’s Political Philosophy as Seen in the De Monarchia”, *Journal of Church and State*, Cilt 33, Sayı 2, 1991, s. 327-346.
- Dinçkol, Bihterin, “Seküler Düşüncenin İlklerinden Dante”. *Prof. Dr. Nuri Çelike Armağan Cilt 1*, s. 226-235, İstanbul, Beta Yayınları, 2001.
- Ebenstein, William, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, çev. İsmet Özel, İstanbul, Şule Yayınları, 1996.

- Elden, Stuart, “The Pope’s Two Swords”, in *The Birth of Territory*, University of Chicago Press, Chicago, 2013, s. 157-179.
- Erim, Nihat, *Amme Hukuku Dersleri*, Ankara, 1942.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri”. *Dini Araştırmalar*, Cilt 2, Sayı 5, 1999, s. 387-413.
- Ertan, İzzet Mert, “Bir Orta Çağ Düşünürü Olarak Dante’nin De Monarchia’sında Siyasi Düşünce”, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 13, Sayı 52, 2015, s. 9-37.
- Etgü, Mehmet Akif, *Kozmopolisten Küreselleşen Dünyanın Devletine: Küresel Devlet*, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 1. Baskı, 2018.
- Ferrante, Joan M, “Dante and Politics”, içinde, *Dante: Contemporary Perspectives*. ed. Amilcare A. Iannucci, s. 181-194, Toronto, University of Toronto Press, 1997.
- Gilson, Étienne, *Dante et La Philosophie*, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1953.
- Goff, Jacques Le, *The Birth of Europe*, Oxford, Blackwell Publishing, 2005.
- Kantorowicz, Ernst H, *The King’s Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton, Princeton University Press, 2016.
- Kaposi, Márton, “Visions of the Secular State and of the Earthly Paradise in Dante’s Perspective”, *Hungarian Philosophical Review*, Cilt: 65, Sayı: 2, 2021, s. 106-125.
- Lepsius, Oliver, “Hans Kelsen on Dante Alighieri’s Political Philosophy”, *The European Journal of International Law*, Cilt: 27 Sayı: 4, 2017. <https://doi.org/10.1093/ejil/chw060>
- Loughlin, Martin, *Foundations of Public Law*, New York, Oxford University Press, 2010.
- Marenbon, John, “Dante’s Averroism” in, John Marenbon (Ed.), *Poetry and Philosophy in the Middle Ages*, Leiden, Brill, 2021, s. 349-374.
- Meiksins Wood, Ellen, *Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Orta Çağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Çev: Oya Köymen, İstanbul, Yordam Kitap, 2013.

- Nemo, Philippe, *Histoire des idées politiques dans l'Antiquité et au Moyen Age*, Paris, Presses Universitaires de France, 2007.
- Okandan, Recai Galip, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1968.
- Peeters, Luuk, *Dante's Political Mission Secularity in De Monarchia, the Risorgimento, and the Lateran Pacts*, Tilburg, Tilburg University, 2022.
- Pirenne, Henri, *Avrupa Tarihi: Kavimler Göçü'nden XV. Yüzyıla Kadar*, çev. Sinan Akbaytürk, İstanbul, Selenge Yayınları, 1. Baskı, 2022.
- Pirenne, Henri, *Les villes du moyen-age - Essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles: Maurice Lamertin, 1927.
- Prélot, Marcel ve Georges Lescuyer, *Histoire des Idées Politiques*, Paris: Éditions Dalloz, 1994.
- Scott, John A., *Dante's Political Purgatory*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2016.
- Scruton, Roger, *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- Skinner, Quentin, *The Foundations of Modern Political Thought, Vol. 1 The Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1978.
- Steinberg, Justin, *Dante and the Limits of the Law*, University of Chicago Press, Chicago, 2013.
- Touchard, Jean, *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Çev. İsmail Yerguz, İstanbul, Isık Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Ullmann, Walter, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, London, Routledge, 2003.
- Ullmann, Walter, *Law and Politics in the Middle Ages : An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, New York, Cambridge University Press, 1976.
- Uygun, Oktay, *Devlet Teorisi*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Ünlü, Barış, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 65, Sayı: 3, 2010, s. 237-266.

- Vatter, Miguel, “Theocratic Legal Revolution and the Origins of Modern Secularism in Dante”, *Síntesis. Revista de Filosofía* Cilt: 2, Sayı: 2, 2019, s. 26-48. <https://doi.org/10.15691/0718-5448vol2iss2a288>
- Waley, Daniel ve Trevor Dean, *İtalyan Şehir Cumhuriyetleri*, Çev: Hamit Çalışkan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, 2014.